

संतत्या भोज्यधातुनां परिवृत्तिस्तु चक्रवत्।

मंगलाचरण

अथ एतद् लघुनिबंधस्य अग्रे एव, मांगल्यार्थं तथा अधिकरणवशात् अग्रे: प्रार्थनां कर्तुं इच्छामि। पश्चात् मातृभाषायामेव लेखनं करिष्यामि।

ये मृत्यव एकशतं या नाष्ट्रा अतितार्याः।

मुञ्चन्तु तस्मात् त्वां देवा अग्रेर्वैश्वानरादधि॥ अथर्व. 8/2/27

101 अकाल मृत्युंचा नाश करणाऱ्या अग्नि देवतेला नमस्कार असो.

विषयानुप्रवेश व प्रस्तावना

बाह्य असात्म्य गोष्टींना सात्म्य करून घेऊन शरीर पोषण आणि त्यामार्गे धारण करणाऱ्या या शक्तिचं महत्व अनेक ऋचांद्वारे वेद-उपनिषदांमध्ये निर्दिष्ट आहे.

अग्रे हंसि न्यत्रिणं दीद्यन् । ऋ. 10/118/1

हे अग्नि, प्रकाशित असा तू, अग्नि कृमिंचे (प्राण्यांना खाणाऱ्या) हनन करतोस.

अग्रे नय सुपथा राये अस्मान् विश्वानि देव वयुनानि विद्वान्।

युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनो भूमिष्ठां ते नमउक्तिं विधेम॥ ईशोपनिषद्

ईशोपनिषदातील शांतिपाठापुरवीचे हे सूत्र म्हणजे, जीवनातील उत्तमतेसाठी अग्निला केलेली प्रार्थना आहे. हे अग्नि, आम्हाला समृद्धिच्या योग्य मार्गावर घेऊन चल. वयुनानि अर्थात् विणलेली वस्त्रे म्हणजेच ही शरीरे ही तुझ्या सहकार्यानिच उत्पन्न झाली आहेत, त्यामुळे त्यांना तू उत्तमपणे जाणतोस. एनस् अर्थात पाप. त्यांच्याशी लढ. आणि समृद्धिच्या मार्गातील अडथळ्यांचा नाश कर, याकरिता तुला नमन करतो.

असा हा वैश्वानर, शरीरात जाठराग्नि म्हणून प्रस्थापित होऊन, यज्ञकर्म करित, शरीराचे पोषण चक्र चालू ठेवतो. आणि याच जाठराग्निचे अपरिसंख्येय अंश प्रत्येक धातु व तन्निर्मित अवयवांमध्ये स्थित आहेत, जो अविश्रांत कार्य करत राहतो. आणि हेच सातत्य टिकविणे आरोग्याचे कारण असते. ह्या अविश्रांत नित्यत्वाचे व्यक्त स्वरूप म्हणजे हे सूत्र - संतत्या भोज्यधातुनां परिवृत्तिस्तु चक्रवत्।

जातस्य हि ध्रुवो मृत्युः। हे त्रिकाल सत्य आहे. त्यामुळे, उत्पन्न प्रत्येक शरीर हे अनित्य आणि अनवस्थित स्वभावधर्माचेच असणार आहे. जाणाऱ्या प्रत्येक क्षणासह शरीर बदलत जाते (क्षणभंगवाद), तर या शरीराचा अवश्यभावी भाग असलेली पचनक्रिया याला अपवाद कशी असेल? ती सुद्धा आखीव रेखीव नियमांनी बांधलेली नसून अनियत अशीच आहे. सवय लावाल तशी लावून घेणारी आहे आणि त्यानुसार आरोग्य-अनारोग्यकारी फल देणारी आहे. आणि म्हणूनच निर्दिष्ट सूत्राकडे, केवळ क्रियात्मक-रचनात्मक स्वरूपात पाहणं हे संकुचितपणाचे ठरेल.

यावद्वायुर्वेदवाच्यं तावद्धेत्वाद्यन्तर्भूतमित्यर्थः। च. सू 1/24. चक्र. टीका

ग्रंथातील वर्णित प्रत्येक सूत्र हे, हेत्वादिमध्ये (हेतु-लक्षण-चिकित्सा) अंतर्भूत होतात. आणि हेच ध्यानात ठेवून, क्रियात्मक विचारापुरता हा लेख मर्यादित न ठेवता, त्याचा हेतु-लक्षण-चिकित्सा या स्वरूपात सर्वकश विचार मांडण्याचा प्रयत्न या लेखात केला आहे.

तत्पूर्वी या सूत्राचं महत्व पटणे गरजेचे आहे.

अनुवृत्ति किंवा अनुबंधाचं महत्व अगदी चरकोक्त आयु च्या व्याख्येपासूनच सुरु होतं (च.सू. 1/42) आणि हे पुढे बऱ्याच अध्यायांमध्ये अधिक ठळक ही होतं. जसे, वातकलाकलीयामधे – आयुषो अनुवृत्ति प्रत्ययभूतः, रसविमानामधे हेतुंच वर्णन करताना – सततं अभ्यस्यमानः, परादि गुणांमध्ये अभ्यास हा गुण किंवा रस धातुचं अहरहर्गच्छतीत्यतो रसः। हे सुश्रुताचं वर्णन (सु.सू. 14/13) हे सर्व संदर्भ शरीराच्या सातत्यपूर्ण आणि चक्राकार गतिचीच वेगवेगळी रूपे आहेत. तसचं एक रूप हे चालू सूत्राचं आहे. आणि या सगळ्याचा विचार यासाठीच करावा लागतो कारण, आरोग्य हा सात्म्यज भाव आहे. (च.शा. 3/11) आणि युगनियत 100 वर्षे आयु प्राप्त करायचे जे उपाय चरक सांगतात (च.शा.6/29,30) त्यातही, सात्म्योपसेवन हा एक उपाय आहे –

वर्षशतं खल्वायुषः प्रमाणमस्मिन् काले॥तस्य निमित्तं प्रकृतिगुणात्मसम्पत् सात्म्योपसेवनं चेति॥

सोप्या भाषेत, आरोग्य ही मिळवण्याची गोष्ट नव्हे तर टिकवण्याची गोष्ट आहे. आणि ते टिकवणे म्हणजेच धातुंची ही अनुवृत्ति - परंपरा दिनर्या, ऋतुचर्या, वेगधारण न करणे, इंद्रियसंयमादि साधनांनी योग्य मार्गावर ठेवणे होय. यापुढे जाऊन,

बलं ह्यलं निग्रहाय दोषाणां.....॥ च. चि. 1/166

बलाधिष्ठानमारोग्यमारोग्यार्थः क्रियाक्रमः॥ अ.ह. चि. 1/2

आरोग्य हे बलाधीन असते अस वाग्भट सांगतात. इतकच नव्हे तर, स्वस्थ आणि व्याधीत, अशा दोन्ही अवस्थांमध्ये, शरीरबल हे दोषांवर जय मिळविण्याकरिता अवश्यभावी असते. आता, आयुर्वेदोक्त बल ही संकल्पना गणितासारखी सरळ रेषेत चालणारी नाही. बल म्हटल्यानंतर, धातुबल, ओज, सत्व, उदान, मांस, मज्जा, शुक्र, प्राकृत कफ, व्याधीक्षमत्व, सार, संहनन इ. व इतरही काही भावांना स्पर्श करत करत व्यक्त होणारी आहे. मग अधिकरणानुसार व व्यपदेशस्तु भूयसा। न्यायाने त्या त्या ठिकाणी अर्थ घ्यावा लागतो. या सूत्रांच्या ठिकाणी धातुबलाचा अधिक विचार करावा लागतो, जो व्याधिबलविरोधि काम करतो. आणि अशा वेळी, चालू सूत्राचे महत्व अधोरेखित होते.

केवळ इतकेच नव्हे तर, व्याधीची साध्यासाध्यता ठरवतानाही, याचा विचार करावा लागतो.

बलं विज्ञानमारोग्यं ग्रहणी मांसशोणितम् | एतानि यस्य क्षीयन्ते क्षिप्रं क्षिप्रं स हन्यते॥ च. इं. 6/23

बलमांसक्षयस्तीव्रो रोगवृद्धिररोचकः| यस्यातुरस्य लक्ष्यन्ते त्रीन् पक्षान्न स जीवति॥ च. इं. 9/22

ही सूत्रे, किंवा प्रसिद्ध अष्टौ महागद जे - अचिकित्स्या भवन्त्येते बलमांसक्षये सति| बल मांस क्षीण झाले असता, अचिकित्स्य होतात, हे सर्व धातुस्नेहपरंपरा क्षीण होत चालल्याचेच निदर्शित करतात.

त्यामुळेच, स्वास्थ्य व प्रशस्तत्व ते व्याधी साध्यासाध्यत्व व चिकित्सा इथपर्यंत या सूत्राचा आयाम आहे, जो समजून घेण्याचा यथाशक्ति प्रयत्न मी करणार आहे.

क्रियात्मक विचार

उक्त सूत्राच्या टीकेमध्ये, चक्रपाणि या सूत्राच्या 2 बाजू स्पष्ट करतो –

भोज्ये उपयुक्ते सति धातूनां रसादीनां चक्रवत् परिवृत्तिर्भवति अविश्रान्ता समुत्पत्तिर्धातूनां भवति| चक्रदृष्टान्तेन तु परिवृत्तिकालानियमं

दर्शयति। च. चि. 15/21 टीका

1. अविश्रांत उत्पत्ति
2. अनियत काल परिवृत्ति

1. अविश्रांत उत्पत्ति

अतीतावेक्षा तंत्रयुक्ति लक्षात घेऊन, या सूत्राचा अधिक विस्तार विविधाशितपीतिय अध्यायात वर्णन केला आहे.

विविधमशितं पीतं लीढं खादितं जन्तोर्हितमन्तरग्निसन्धुक्षितबलेन यथास्वेनोष्मणा सम्यग्विपच्यमानं

कालवदनवस्थितसर्वधातुपाकमनुपहतसर्वधातूष्ममारुतस्रोतः केवलं शरीरमुपचयबलवर्णसुखायुषा योजयति शरीरधातून्जयति च।

धातवो हि धात्वाहाराः प्रकृतिमनुवर्तन्ते। च. सू. 28/3

कालवत् अनवस्थित याविषयी योगिंद्रनाथ सेन त्यांच्या चरकोपस्कार टीकेमध्ये स्पष्ट करतात - कालवत् अनवस्थित इति अविश्रान्तः।।.... भावानां नित्यगस्वभावत्वात् प्रतिनियतपाक क्षीयमाणधातुकं। शरीरस्थ धातुंमध्ये, काळ ज्याप्रमाणे नित्यग आहे तद्वत् पचन नित्य चालू राहते. आणि यामागे कारण ही, शरीरस्थ भावांचा नित्यग स्वभाव हे आहे. परंतु हे करतानाच, एक गोष्ट ध्यानात घ्यावी लागते, ते म्हणजे परंपरा चालू ठेवायची असेल तर क्षीयमाण धातुंची मागून पूर्ति होणे ही गरजेचे आहे. याचे स्पष्टीकरण, धातवो हि धात्वाहाराः ने होते, पूर्व-पूर्व धातुने पर धातुचा उपचय होत असताना, अशितादि नी जनित रस धातुने या क्षीयमाण धातुंची पूर्ति होत राहते. याचीच दखल चरक, कालभोजनं आरोग्यकरणाम्। हे अग्र्य सांगताना घेतात. अन्यथा याचीच दुष्टि झाल्यास पुढे पुढे धातु आणि प्राण यांची हानी होते -

आहारमग्निः पचति दोषानाहारवर्जितः। धातून् क्षीणेशु दोषेषु जीवितं धातुसङ्क्षये।। अ.ह. चि. 10/91

या सूत्राचा एका वेगळ्या अधिकरणातही परामर्श घेतला आहे, ते म्हणजे स्वभावोपरमवादाची चक्रपाणि टीका - यदा तु धातुसाम्यहेतुरुपयुक्तो भवति, तदा तेन सहितं वैषम्यसन्ततिपतितमपि कारणं सममेव धातुसन्तानमारभते। धातुसाम्यकर हेतुंचे सेवन केल्यास, सम धातुंचीच परंपरा उत्पन्न होते आणि हेच व्याधित अवस्थेत, विषम हेतुंनी विषम धातुंची परंपरा चालू राहते. याची दखल अपुनर्भव चिकित्सा करताना, रसायनांचा वापर करताना घ्यावी लागते.

2. अनियत काल परिवृत्ति

पुरुषं पुरुषं वीक्ष्य। चिकित्सा हा आयुर्वेदाचा मूलभूत सिद्धांत आहे. धातु उत्पत्तीमध्ये ही हे दिसून येते. चक्राकार गतिची उपमा इथे का वापरली याचे उत्तर देताना चक्रपाणि म्हणतात - चक्रदृष्टान्तेन तु परिवृत्तिकालानियमं दर्शयति; यथा चक्रं पानीयोद्धारणार्थं नियुक्तं बाह्यमानं बाहुबलप्रकर्षात् कदाचिदाश्वेव परिवर्तते, कदाचिद् बाहुबलमान्द्याञ्चिरेण। पाणी काढण्यासाठी पाट वापरताना, बल चांगले असेल तर लवकर कर्म होते व बल कमी असेल तर उशीरा काम होते. तसेच, धातवोऽपि अग्न्यादिसौष्टवाच्छीघ्रमेव परिवर्तन्ते, अग्न्यादिवैगुण्ये चिरेण परिवर्तन्ते इति। अग्न्यादि उत्तम असतील तर धातुपरिवर्तन शीघ्र होते व विगुण असतील तर चिरकालाने होते. सुश्रुताचार्यांनी, रसाची त्रिविध गति सांगितली आहे. त्यावर डल्हण टीका करताना धातु परिवर्तनातील कालवैविध्याविषयी मत मांडतात.

स शब्दार्चिर्जलसन्तानवदणुना विशेषेणानुधावत्येवं शरीरं केवलम् ॥ सु. सू. 14/16

शब्दादिदृष्टान्तत्रयेण तीक्ष्णमध्यमन्दाग्रयो निर्दिष्टाः। शब्दसन्तानवत्तीक्ष्णाग्नीनां रसः सञ्चरति, अर्चिःसन्तानवन्मध्याग्नीनां,

जलसन्तानवन्मन्दाग्नीनाम् इति। तेन तीक्ष्णाग्नीनामष्टाहेनैव रसः शुक्रीभवति, मन्दाग्नेर्मासेनैव।

हे 3 दृष्टांत अग्निच्या 3 अवस्था निर्देशित करतात आणि त्याप्रमाणे तीक्ष्णाग्नि असता, आठव्या दिवशी शुक्र उत्पत्ती तर मन्दाग्नि असता एक मासाने शुक्र उत्पत्ति दिसते असे एकीय मत मांडले आहे.

या अनियत काल परिवृत्ति विषयी बोलताना, चक्रपाणि अग्न्यादि भावांचा उल्लेख करतो. तर इथे, इत्यादि मध्ये अजून कोण येतात हा प्रश्न निर्माण होतो. त्याचे उत्तर पुन्हा मूळ चरक सूत्रांमध्येच मिळते – अनुपहत धातुष्म – मारुत – स्रोतसा हे तीन भाव जेव्हा अनुपहत असतात तेव्हाच आहाराचे सम्यक् पचन होऊन पुढे उत्तम धातुपरंपरा निर्माण होऊन, शरीराला बलवर्णादिंची प्राप्ती होते. या तीनही भावांचा विचार आपण हेतु-लक्षण-चिकित्सा रूपात करणारच आहोत.

अ. धात्वग्नि

यांची धातु निर्मिती मध्ये असलेली भूमिका स्पष्टच आहे. धात्वग्निमांड्याने असार धातुवृद्धी आणि तैक्षण्याने धातुक्षय हे अनुभवसिद्धच आहे. परंतु याचा अधिकत्वाने विचार हा दोषासाम्याच्या दृष्टिने करावा लागतो. चरकांनी गुल्म चिकित्सेत म्हटल्याप्रमाणे, शमप्रकोपौ दोषाणां सर्वेषामग्निसंश्रितौ। दोषांचा प्रथम आणि प्रकोप हे अग्नि सापेक्ष असतात. आणि म्हणूनच, विमानस्थानात, रोगानीक अध्यायामध्ये दोष उपक्रम सांगताना, ते कधी पर्यंत करावेत हे सांगताना चरक सांगतात – यावत् अग्नेः समीभावात्, समे तु सममेव कार्यम्। जोपर्यंत अग्नि साम्य उत्पन्न होत नाही, तोपर्यंत चिकित्सा सुरु ठेवणे अगत्याचे आहे. विविध शाखागत व्याधींची चिकित्सा करताना हे मूलभूत तत्व विसरून चालत नाही.

ब. मारुत

याविषयी सर्वच टीकाकारांनी एकमत मांडले आहे की हा वायु म्हणजे, व्यान वायु अपेक्षित आहे. कारण तो महाज्व आणि सर्वशरीरगामी आहे – व्यानेन रसधातुर्हि विक्षेपोचितकर्मणा। च. चि. 15/36.

परंतु याला जोडून, अधिक खोल व गूढ विचार यामागे आहे.

वातकलाकलीयामध्ये, प्राकृत वाताच्या कर्मांमध्ये – सर्वशरीरधातुव्यूहकरः। असा उल्लेख आहे. चक्रपाणि याविषयी, व्यूहकर म्हणजेच संघातकर व रचनाकर असा अर्थ सांगतात. परंतु, च. शा. 4/12, जिथे गर्भोत्पत्तिमध्ये महाभूतांची कर्मे सांगताना, वायु महाभूत धातुव्यूहन करते असे म्हटले आहे. याच्या टीकेत, चक्रपाणि म्हणतात – धातुव्यूहनं धातुरचना धातुवहनं च। धातुंची रचना करणे आणि वहन करणे ही दोन्ही कर्मे वात करतो. याच्याही पुढे जाऊन, च. शा. 7/17 मध्ये, तेषां संयोगविभागे परमाणूनां कारणं वायुः कर्मस्वभावश्च॥ शरीरातील अपरिसंख्येय धातुघटक व अवयवांच्या संयोग विभागाला वायुच कारणीभूत असतो असेही म्हटले आहे. याचा विचार, कॅन्सर सारख्या विकारांमध्ये करावा का हे पाहण्यासारखे ठरेल.

यासह पंचवायुंचा असलेली अग्नि शी संबंध ही रोचक आहे.

वातभेद	अग्नि संबंध
प्राण, समान, अपान	ध्मापन, पालन (सु. सू. 35/28)
अपान	पुरीष कार्य – वाय्वग्नि धारण (सु. सू. 15/5)
व्यान	धात्वग्नि संबंध, वहन
उदान	वाणी व नाभिस्थ अग्नि संबंध

क. स्रोतस

स्रोतस हे परिणाम आपद्यमान धातुंचे वहन करणारे आहेत. सर्व शरीरभाव हे स्रोतसाशिवाय उत्पन्न होऊ शकत नाहीत यावर, योगिंद्रनाथ सेन लिहतात – पुरुषे सर्वे भावाः स्रोतांसि अन्तरेण विना न अभिवर्धन्ते। न वा क्षयं अधिगच्छन्ति। तेषां वृद्धिक्षयौ यथास्वं

स्रोतोभिः पूरणापूरणाभ्यां भवतः। धातुंची वृद्धि व क्षय हे स्रोतसांच्या पूरण-अपूरणावर अवलंबून आहे. स्रोतसांची दुष्टि झाली असता, स्थानस्थ व मार्गग धातुंची ही दुष्टि होते.

ड. धातुपोषणामधे रस-रक्ताचे प्राधान्य

तत्रैतेषां धातूनामन्नपानरसः प्रीणयिता ॥ रसजं पुरुषं विद्याद्रसं रक्षेत् प्रयत्नतः । सु. सू. 14/11

तेषां क्षयवृद्धी शोणितनिमित्ते। सु. सू. 14/21

ही दोन सूत्रे धातुपरंपरेमध्ये, रस – रक्त या जोडीचे महत्व अधोरेखित करतात. उत्तम धातु, बल, सार, संहनन आणि प्रशस्त शरीर यांच्या प्राप्तीसाठी, रस – रक्त सारवान् असणे ही पायाभूत गरज आहे.

ज्योतिषचंद्र सरस्वति त्यांच्या, चरक प्रदीपिका टीकेत ही याचा उल्लेख करतात – अत्र अन्नरसस्यैव पोषकत्वे अपि तद्वाहकस्य रक्तस्य पोषकत्वं गौणया वृत्त्या सर्वत्र शास्त्रे कथितमास्ते। त्यांच्या मते अन्नरसाचे वहन रक्ताद्वारे होते त्यामुळे प्राधान्याने नसले तरी गौणतः रक्तही धातुपोषणासाठी गरजेचे असते.

यालाच जोडून, धातुपरंपरा आणि वय यांचा रसधातुमार्गे असलेला संबंध सुश्रुतांनी सांगितला आहे.

(रसः) कृत्स्नं शरीरमहरहस्तर्पयति वर्धयति धारयति यापयति चादृष्टहेतुकेन कर्मणा । सु. सू. 14/3

हा रस धातु वेगवेगळ्या वयानुसार, धातुंना हाताशी धरून वेगवेगळी कर्मे करत असतो. डल्हणानुसार,

गर्भावस्था – तर्पण, बाल – वर्धन, मध्यवय – धारण, वार्धक्य – यापन अशी कर्मे घडतात.

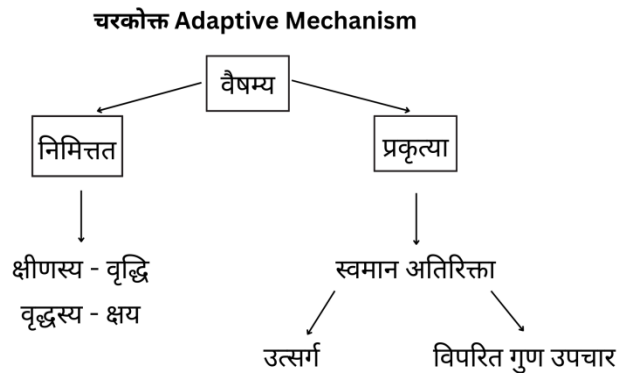
हे सर्व चक्राकार सुरु असताना, शरीराचे अतिशय निपुण असे Adaptive mechanism, प्रकृति अनुवर्तनासाठी कार्य करत असते, ज्याचा निर्देश चरकांनी केला आहे.

निमित्तस्तु क्षीणवृद्धानां प्रसादाख्यानां धातूनां वृद्धिक्षयाभ्यामाहारमूलाभ्यां रसः साम्यमुत्पादयत्यारोग्याय, किट्टं च मलानामेवमेव।

स्वमानातिरिक्ताः पुनरुत्सर्गिणः शीतोष्णपर्यायगुणैश्चोपचर्यमाणा मलाः शरीर धातुसाम्यकराः समुपलभ्यन्ते॥ च. सू. 28/4

शरीर हे या वाढलेल्या किंवा क्षीण झालेल्या धातुंना, स्वतः च साम्यावस्थेत ठेवायचा दोन मार्गांनी प्रयत्न करत करत असत.

खालील चित्रात योगिंद्रनाथ सेनांनी स्पष्ट केलेले दोन प्रकार आहेत.

काही हेतुंनी दोषवृद्धि वा क्षय झाल्यास रस आणि किट्ट, क्षय आणि वृद्धि घडवून आणतात आणि साम्य टिकवून ठेवतात. तसेच, ज्यावेळी प्रकृतितः दोष स्वमानापेक्षा अधिक वाढतात, त्यावेळी 2 मार्गांनी, एक म्हणजे मलामार्गावाटे उत्सर्ग करून किंवा जो गुण वाढला असेल त्याच्या विपरित गुण वाढवून साम्यावस्था स्थापित करतात. याच शरीराच्या बदलाभिमुख परिस्थितीशी जुळवून घेण्याच्या क्षमतेचा आपण चिकित्सेत वापर करून घेतो – शोधन आणि शमन रुपामध्ये. आपले शरीर, अनेक हेतु घडूनही त्यांना याद्वारे बगल देण्याचा प्रयत्न करत राहते. एका उत्तम क्षारकर्मादि करणाऱ्या वैद्यांकडून याविषयी एक वाक्य ऐकले होते, ते कायम लक्षात राहिल, “Our body is a good physician but bad surgeon”.

जाता जाता, त्रिविध न्याय जे की सर्वश्रुत व सर्वज्ञातच आहेत त्यांचा अशून्यतार्थ दोष (वर्णन न करणे) येऊ नये, म्हणून निर्देश करतो.

1. केदारकुल्या न्याय – यामध्ये पोषकधातु गतिमान असून पोष्य धातु हे स्थिर आहेत. या अहरह वाह्यमान रसामध्ये सप्तधातुपोषकांश असून यथास्व स्रोतसातून ते आपआपले पोषकांश घेतात. इथे रससंवहनाला प्राधान्य आहे.
2. खलेकपोत न्याय – यामध्ये पोषक रसधातुपेक्षा पोष्य धातुंना अधिक महत्व आहे. त्या धातुंमध्ये, मुळात स्वतःचे पोषकांश घ्यायची क्षमता लागते.
(आयुर्वेद रसायन चिकित्सा, वैद्य फणसळकर शास्त्री, पृष्ठ क्र, 26)
3. क्षीरदधि न्याय – चक्रपाणिने टीकेमध्ये या न्यायाला, क्षीरदधिन्ययस्तु मनागदुर्घटः। असे म्हणून नाकारले आहे व पूर्व दोन न्यायांनाच योग्य म्हटले आहे. यामध्ये, रसाचे संपूर्ण रक्त असे होत नसून फक्त सारता उत्पन्न होते, एवढ्याच दृष्टिने हा दृष्टांत ग्राह्य धरावा. (आयुर्वेद रसायन चिकित्सा, वैद्य फणसळकर शास्त्री, पृष्ठ क्र, 26)

हेतु विचार

वर सांगितलेल्या Adaptive mechanism ला ही ओलांडून जाऊन उत्तम धातु परंपरा तोडण्यास बरेच हेतु, बराच काळ सेवन व्हावे लागतात, हे चरक स्पष्टपणे सांगतात – न सद्यो दोषवान् भवत्यपचारः। च. सू. 28/7

ज्यावेळी हेतुंचे ही सातत्य घडते तेव्हाच ही धातुंची चक्राकार गति विकृत होऊन नवीन, वेगळी विषम धातुंची गति सुरु होते. विषासारखे प्राधानिक हेतु केवळ याला अपवाद होत.

1. यातही एकूणच सर्व धातुंची गति बिघडवणारा जर कुठला हेतु असेल तर तो म्हणजे ग्राम्याहार.

सर्वे शरीरदोषाः भवन्ति ग्राम्याहारादम्ललवणकटुक.....।। च. चि. 1/2/3

ग्राम्यहार हा एकाच वेळी त्रिदोषप्रकोपक आणि धातु-स्रोतस वैगुण्य करणारा आहे. (याचा उल्लेख लक्षणांमध्ये केला आहे)

2. यासह, स्रोतोदुष्टि चे विशिष्ट हेतुही, या धातुगती वर साक्षात परिणाम करणारे असतात.
3. आणि दोषांना शाखागति देणारी कारणेही, धातुंमध्ये दोष पोहचवून त्यांची परंपरा दुष्ट करतात. (अ. ह. सू. 13/17)

बऱ्याच वेळा हे दोष स्रोतसांमध्ये लीन होऊन राहतात व चिरकालीन धातुदुष्टि करत राहतात. जेव्हा काल इ. चे बल मिळते तेव्हा दारुण व्याधी उत्पन्न करतात –

तत्रस्थाश्च विलम्बेरन् भूयो हेतुप्रतीक्षिणः। ते कालादिबलं लब्ध्वा कुपयन्त्यन्याश्रयेष्वपि॥ अ. ह. सू. 13/19

अशा वेळी, लीन दोषांची चिकित्सा केल्यास धातुपरंपरा प्रस्थापित होवून भविष्यकालिन बलवान विकार टाळता येतात.

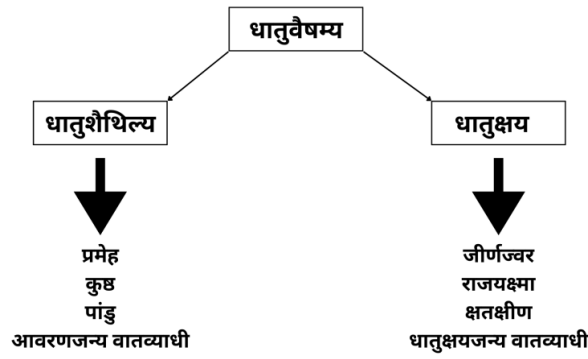
लक्षण व संप्राप्ति विचार

धातु परंपरा बिघडून व्याधी होताना 2 प्रकारे संप्राप्तिचा विचार करावा लागतो –

1. धातुशैथिल्य – असार धातु वृद्धि
2. धातुक्षय

प्रायः व्याधी हे अतिसंतर्पणाने म्हणून पर्यायाने धातुशैथिल्यामुळे झाल्याचे दिसते. काही वेळा अपतर्पणात्मक हेतु घडून, धातुक्षय होतो किंवा एखादा व्याधी दीर्घकालिन राहिल्यानेही धातुक्षय दिसतो. या दोन्ही संप्राप्त्यांचे हेतु व संप्राप्ति भिन्न भिन्न असतात.

याचा सारांशाने विभाग पुढीलप्रमाणे होऊ शकतो –

या संप्राप्ति पाहण्यापूर्वी, ग्राम्याहार या बलवान हेतुने उत्पन्न होणारी दुष्टि कशी असते ते पाहूयात.

ग्राम्याहाराने उत्पन्न होणारी लक्षणे पाहिल्यास जवळपास सर्व धातु दुष्टि त्यात प्रत्ययास येते.

अतोनिमित्तं हि शिथिलीभवन्ति मांसानि, विमुच्यन्ते सन्धयः, विदह्यते रक्तं, विष्यन्दते चानल्पं मेदः, न सन्धीयतेऽस्थिषु मज्जा, शुक्रं न प्रवर्तते, क्षयमुपैत्योजः; स एवम्भूतो ग्लायति, सीदति, निद्रातन्द्रालस्यसमन्वितो निरुत्साहः श्वसिति, असमर्थश्चेष्टानां शारीरमानसीनां,

नष्टस्मृतिबुद्धिच्छ्रायो रोगाणामधिष्ठानभूतो न सर्वमायुरवाप्नोति। च. चि. 1/2/3

मांस शैथिल्य, रक्त विदाहापासून शुक्रनाश, ओज क्षयापर्यंत ग्राम्यहार त्याचे विदारक परिणाम दाखवतो. आणि याची परिणती बलक्षय, ग्लानि, साद, श्वास यासह मानस बलक्षयापर्यंत होते. अशा जीर्ण, दीर्घकालीन धातुदुष्टिमध्ने शोधनपूर्वक धातुबल्य चिकित्साच फायद्याची ठरते.

अ. प्रमेह, कुष्ठ

या दोन्ही व्याधींमधील समान धागा म्हणजे – धातुशैथिल्य. यामुळेच, अतिदेश तंत्रयुक्तिने यात एकमेकांचे कल्प यौगिक ठरतात. कुष्ठ संप्राप्ति सांगताना चरक म्हणतात –

त्रयो दोषाः युगपत् प्रकोपमापद्यन्ते; त्वगादयश्चत्वारः शैथिल्यमापद्यन्ते; तेषु शिथिलेषु दोषाः प्रकुपिताः स्थानमधिगम्य

सन्तिष्ठमानास्तानेव त्वगादीन् दूषयन्तः कुष्ठान्यभिनिर्वर्तयन्ति॥ च. नि. 5/6

वातादि दोष असार धातुवृद्धि करुन, संहनन विघडवून शैथिल्य निर्माण करतात. पण संप्राप्ति एवढ्यावरच थांबत नाही. हे दोष वेगवेगळ्या धातु-अवयवांमध्ये जाऊन – संतिष्ठमान अर्थात् स्थिर होतात. त्यामुळे अशी चिवट विषम धातुंची परंपरा तोडणे हे कष्टदायक असते.

असाच प्रकार प्रमेहाचाही.

स प्रकुपितः क्षिप्रमेव शरीरे विसृप्तिं लभते, शरीरशैथिल्यात्..... ततः प्रमेहांस्तेषां स्थैर्यमसाध्यतां वा जनयति। च. नि. 4/8
प्रकुपित कफ सर्वशरीरग होण्याचे कारणच मुळात आधीपासून उपस्थित असलेले धातुशैथिल्य हे असते. आणि जेव्हा ही दुष्टि गंभीर धातुंपर्यंत पोहोचते तेव्हा प्रमेहाला स्थैर्य किंवा असाध्यता येते. अशा वेळी, धात्वग्नि वर्धन, धातु संहनन सुधारणे हे चिकित्सा सूत्र ठरते.

ब. पांडु

शरीरशैथिल्य केवळ कफानेच होऊ शकते याला छेद देणारी संप्राप्ति म्हणजे पांडु. पांडुच्या सुरवातीलाच चरक व्याधीस्वरूप सांगतात-

दोषाः पित्तप्रधानास्तु यस्य कुप्यन्ति धातुषु। शैथिल्यं तस्य धातूनां गौरवं चोपजायते॥

ततो वर्णबलस्त्रेहा ये चान्येऽप्योजसो गुणाः। व्रजन्ति क्षयमत्यर्थं दोषदूष्यप्रदूषणात्॥

सोऽल्परक्तोऽल्पमेदस्को निःसारः शिथिलेन्द्रियः। च.चि. 16/4-5

पित्ताच्या द्रव, उष्ण गुणाने, धातुंना शैथिल्य येते. आणि हेच चालू राहिल्याने पुढे वर्णादिंच्या सह ओजक्षय ही दिसतो. यामध्ये रक्ताचा संहननामधील सहभाग आणि मेदाचे दाढ्य देण्याचे कार्य यांचीही दुष्टि झालेली असते, जी अजून शैथिल्याला कारणीभूत ठरते.

क. जीर्ण ज्वर

दौर्बल्याद्देहधातूनां ज्वरो जीर्णोऽनुवर्तते॥ च.चि. 2/291

रूक्षं तेजो ज्वरकरं तेजसा रूक्षितस्य च। यः स्यादनुबलो धातुः स्नेहवध्यः स चानिलः॥ च.चि. 2/217

धातुंना आलेलं दौर्बल्य हे जीर्ण ज्वराचे कारण असते. त्यामुळे याची चिकित्सा ही, बल्य व बृहण करणारा आहार अशी चरकांनी सांगितली आहे. या दौर्बल्याचे कारण – रूक्ष गुणात्मक तेज असते. अशा वेळी चिकित्सा ही क्षीर आणि घृताने होते जे धातुस्नेह परंपरा सुधारणारे आहेत. हाच विचार अतिदेशाने, तीक्ष्ण औषधींचा शरीरावर परिणाम झाला असता जसे की, chemotherapy, radiotherapy इ. च्या उपद्रवांमध्ये करता येतो. यांनी होणारी धातुहानी व बलहानी जाणजे ज्वर चिकित्सेच्या मदतीने भरून काढता येईल.

ड. राजयक्ष्मा, क्षतक्षीण

धातुपरंपरा दुष्ट होण्याची एकच एक अशी संप्राप्ति सांगा अस कोणी म्हणालं, तर त्याचे उत्तर म्हणजे यक्ष्मा संप्राप्ति.

स्रोतसां सन्निरुधाच्च रक्तादीनां च सङ्क्षयात्। धातूष्मणां चापचयाद्राजयक्ष्मा प्रवर्तते॥ च.चि. 8/40

अनुपहत धातुष्मा-मारुत-स्रोतस हे जे 3 आवश्यक भाग आपण पाहिले हे सर्व च्या सर्व यक्ष्मासंप्राप्तिमध्ये उपहत होतात. आणि याचा परिणाम म्हणून, मलीभवति तत् प्रायः। प्रसादभूत रस उत्पन्न न होता सर्व मलीभूत होते. सर्व धातुंचा क्षय होतो. रसाचा अवरोध होऊन विदाह होता. आणि शेवटी, यक्ष्मा सर्वच भाव दुष्ट झाल्याने जिथे जिथे स्थानसंश्रय मिळेल तिथे तिथे रोग उत्पन्न करतो (लक्षण नव्हे. कारण – राजयक्ष्मा रोगसमूहानां।) आणि याची परिणती शेवटी – शनैः शनैः उपशुष्यति। मध्ये होते.

इ. वातव्याधी

अनवस्थित आणि असंघात अशा वाताचा प्रकोप स्थूल गोष्टींनी कसा होतो, याचे उत्तर वातकलाकलीय मध्ये बडिश धामार्गव यांना दिले आहे.

वातप्रकोपणानि खलु रूक्षलघुशीतदारुणखरविशदशुषिरकराणि शरीराणां, तथाविधेषु शरीरेषु वायुराश्रयं गत्वाऽऽप्यायमानः

प्रकोपमापद्यते। च. सू. 12/7

धातुक्षयकर हेतु जसे की, रुक्ष आहार, अति व्यायाम इ. नी शरीर स्रोतसेच रुक्ष, खर, विशद होतात. आणि अशा प्रकारच्या शरीरामध्ये वात आश्रय घेऊन व्याधी करतो. याठिकाणी, रुक्षादि हेतुंनी स्रोतस रुक्ष करून त्यातून बहून होणाऱ्या भावांची-धातुंची दुष्टि हे या संदर्भाने महत्वाचे आहे.

याउलट विकृत, असार धातुंची वृद्धि झाली असता, ते वातगति ला अवरोध करून आवरण निर्माण करतात. परंतु या आवरणाचा शेवट रसादिंच्या उपशोषणामध्येच होतो.

फ. लीन दोष

जेव्हा हेतु अबल असतात तेव्हा ते व्याधी उत्पत्ती करत नाहीत परंतु स्रोतसात लीन होऊन धातुदुष्टि मात्र करत राहतात.

लीनत्वात् काश्य वैवर्ण्यं जाड्यादीनादधाति सः। अ.सं. नि. 2/42

लीन दोष दीर्घकाल तसेच राहिल्यास, काश्य, जाड्य उत्पन्न करतात. हे अर्थात् विषम धातुपरंपरेमुळे.

ह. व्याधीक्षमत्व

सर्वात शेवटी, कोणताही व्याधी उत्पन्नच होऊ नये म्हणून जे कार्यरत असते ते व्याधीक्षमत्व. आयुर्वेदाच्या दृष्टिकोनातून यामध्ये धातुबलाला सर्वाधिक महत्व येते, कारण स्थानान्तराणि च प्राप्य विकारान् कुरुते बहुन्। जिथे स्थानवैगुण्य मिळेल तिथे दोष व्याधी निर्माण करतात. व्याधीबल सहन न करू शकणाऱ्या शरीरविशेषांची एक यादीच चरक देतात, त्यावरून यातील धातुपरंपरेचे महत्व अधोरेखित होते.

शरीराणि चातिस्थूलान्यतिकृशान्यनिविष्टमांसशोणितास्थीनि दुर्बलान्यसात्म्याहारोपचितान्यल्पाहाराण्यल्पसत्त्वानि च

भवन्त्यव्याधिसहानि....। च. सू. 28/7

अतिस्थूल, कृश, असंहत मांस-शोणित-अस्थि, दुर्बल, असात्म्य आहार सतत सेवन केलेले, अल्प आहारी या सगळ्यात एक गोष्ट सामाईक आढळते, ते म्हणजे हीन धातुबल. याविपरीत शरीरविशेष हे व्याधी सह असतात.

या सर्व संप्राप्ति विशेष व संकल्पनांचा विचार, उक्त सूत्राच्या अनुषंगाने करावा लागतो. आता यानंतरचा शेवटचा भाग म्हणजे चिकित्सेचा.

चिकित्सा विचार

धातुपरंपरा पुन प्रस्थापित करण्यासाठी पुढील गोष्टींचा विचार चिकित्सेत करता येतो –

1. आहार
2. धात्वग्नि
3. स्रोत शोधन
4. उपरोक्त व्याधीमधील कल्प
5. रसायन
6. लीन दोष चिकित्सा

अ. आहार

भेषजक्षपिते पथ्यमाहारैरेव बृंहणम्। घृतमांसरसक्षीरहृद्ययूषोपसंहितैः॥

अभ्यङ्गोत्सादनैः स्नानैर्निरुहैः सानुवासनैः। तथा स लभते शर्म युज्यते चायुषा चिरम्॥ च. सू. 16/22-23

घृत, मांसरसादि आहार हे अत्यंत पथ्यकर आहे. परंतु, पुन्हा या आहाराने बृंहण होण्यासाठी शरीर शुद्ध असणे, अग्नि उत्तम असणे, मलानुलोमन ठीक असणे गरजेचे असते. या सर्वासाठी शोधन महत्वाचे. म्हणूनच, यक्ष्मा सारख्या व्याधीमध्येही मृदु शोधनाचा निर्देश आला आहे.

यासह, सुश्रुतोक्त द्वादश अशन विचार ही उपयुक्त ठरेल. एका बाजूने व्याधी विपरीत चिकित्सा करत असताना, विषम धातु परंपरा कमी होत असताना, साम्य प्रस्थापित करण्यासाठी सम धातु परंपरा निर्माण करण्यासाठी सर्वात उत्तम उपाय – आहारच.

ब. धात्वग्नि

स्वस्थानस्थस्य कायग्रेरंशा धातुषु संश्रिताः। तेषां सादातिदीप्तिभ्यां धातुवृद्धिक्षयोद्धवः॥

पूर्वो धातुः परं कुर्याद्दृढः क्षीणश्च तद्विधम्। अ.ह. सू. 11/34-35

या सूत्राचा सामान्य अर्थ सर्वज्ञात आहे. परंतु हेमाद्रि याचा एक वेगळाच पैलू टीकेत सांगतात. हे सूत्र कशासंबंधी आले आहे हे सांगताना ते म्हणतात, धातुजानामुपक्रमान्तरमाह। म्हणजे, हे सूत्र धातुज व्याधीची चिकित्सा सांगणारे सूत्र आहे. कारण, या सूत्राच्या आधीची सूत्रे ही रक्त, मांस इ. धातुंच्या विकारांच्या चिकित्सेची आहेत. याचे स्पष्टिकरण देताना हेमाद्रि म्हणतो, धातुवृद्धौ मान्द्योपक्रमः, धातुक्षये तैक्ष्ण्योपक्रमः कार्य इत्यर्थः।

धातुंची असार वृद्धि झाली असता, धात्वग्निमांड्याची व धातुक्षय झाला असता धात्वग्नि तैक्ष्ण्याची चिकित्सा करावी.

आता, धात्वग्नि वृद्धी चा विचार कसा करावा?

यात, सर्वप्रथम जाठराग्निचाच विचार करणे अवश्यभावी आहे.

अन्नस्य पक्ता सर्वेषां पचूणामग्निपो मतः। तन्मूलास्ते हि तद्वृद्धिक्षयवृद्धिक्षयात्मकाः॥ च. चि. 15/39

अन्य अग्नि हे त्याचेच अंश आहेत. जाठराग्नि दीप्त असेल तर अन्य अग्नि ही दीप्त राहतील.

त्याचबरोबर, विशिष्ट धात्वग्नि वाढविण्यासाठी विचार करताना, द्रव्याच्या गामित्वाचा ही विचार करावा लागतो. अतः जी द्रव्ये रसायन स्वरूपाची आहेत आणि त्याच बरोबर दीपन कर्म करणारी आहेत अशी द्रव्ये धात्वग्नि दीपनात मदत करतात.

धातु	धात्वग्नि दीपन द्रव्ये
रस	नारायणी, अमृता, दाडिम
रक्त	मंजिष्ठा, पिप्पली, दाडिम
मांस	द्राक्षा, मांसरस
मेद	असन, वरा, अभया
अस्थि	रसोन, रसायन चूर्ण

मज्जा	अनंता, आत्मगुप्ता, नारायणी, रौप्य
शुक्र	घृत, वरधारा, विश्वा, गोक्षुर, चोपचिनी

क. स्रोतः शोधन

आपण वर यक्ष्मा व्याधीची संप्राप्ति पाहिली, त्यात धात्वग्निमांद्य आणि स्रोतरोध हे भाग होते. यांच्या चिकित्सेसाठी चरक मद्य, अरिष्ट यांचा सुयोग्य वापर सांगतात.

मद्यं तैश्चण्यौष्ण्यवैशद्यसूक्ष्मत्वात् स्रोतसां मुखम्। प्रमथ्य विवृणोत्याशु तन्मोक्षात् सम धातवः॥

पुष्यन्ति धातुपोषाच्च शीघ्रं शोषः प्रशाम्यति च.चि. 8/166

मद्य तीक्ष्णादि गुणांनी प्रमाथी कर्म करते. स्रोत शोधन करते आणि याचा परिणाम म्हणून धातुपोषण शीघ्र गतिने करते. यापेक्षा धातुपोषण चांगले करणारी चिकित्सा नाही.

याबरोबर, शोथ चिकित्सेमध्ये चरक मद्य-अरिष्ट यांची अवस्था सांगतात, ती देखिल अतिदेशाने वापरता येते –

स्रोतोविवन्धे अग्निरुचिप्रणाशे मद्यान्यरिष्टांश्च पिबेत् सुजातान्। च. चि. 12/28

स्रोतरोध, अग्निमांद्य असताना मद्य कल्पना अति उपयुक्त ठरतात.

धातु	आसव-अरिष्ट
रस	अमृतारिष्ट
रक्त	सारिवाद्यासव
मांस	लोहासव, अयस्कृति
मेद	लोहासव, अयस्कृति
अस्थि	---
मज्जा	सारस्वतारिष्ट
शुक्र	भुंगराजासव

(या अरिष्टांच्या विचारांवर, चिकित्सा नवनीत, वैद्य श्री. कृ. करमरकर यांचा प्रभाव आहे.)

ड. विशिष्ट कल्प

ज्या व्याधींच्या संप्राप्ति आपण पाहिल्या त्यातील बरेच कल्प हे धातु परंपरा सम करणारे असल्याने त्यांचा वापर यामध्ये करता येतो

सितोपलादि चूर्ण – यक्ष्मा अधिकरणात असल्याने, त्याच्या वर सांगितलेल्या 3 संप्राप्ति भागांवर कमी अधिक प्रमाणात हा कल्प काम करतो. त्यामळे, वात कफ प्राधान्य असता, रस-रक्त गामि, उदान बल यावर कार्य करायचे असल्यास याचा उपयोग करता येतो.

वैद्य करमरकर, याचा वापर जीर्ण ज्वरामध्ये अमृता सत्वासह सांगतात. (चिकित्सा नवनीत, पृष्ठ क्र. 41)

ताप्यादि लोह – पांडु अधिकरणात येणाऱ्या या कल्पाविषयी, चरक लिहतात – रसायनमिदं श्रेष्ठं। याच्या फलश्रुतिमध्ये पांडुसह, यक्ष्मा, कुष्ठ, विषमज्वर, प्रमेह, शोष हे सर्व व्याधी येतात, ज्यांचा धातुदुष्टि शी साक्षात संबंध आहे. याचे कार्य सर्वधातुगामि, ओज, मन यापर्यंत आहे.

वसंत कल्प – ज्वर अधिकरणात येणारे हे 3 कल्प वैद्यांच्या वापरात प्रभूत आहेत. जीर्ण ज्वरासारखी अवस्था निर्माण झाल्यास, धातुक्षय होत असल्यास, बृहणाची गरज असेल तेव्हा यांचा भरपूर उपयोग होतो.

असेच अजूनही बरेच कल्प जसे की श्वदंष्ट्रादि घृत, अगस्तिप्राश, महापैशाचिक घृत यांचा उपयोग धातु परंपरा सुधारण्यासाठी करता येतो.

इ. रसायन

लाभोपायो हि शस्तानां रसादिनां रसायनम्। प्रशस्त रसादि धातु उत्पन्न करणे हे तर रसायनांचे आद्य कर्म आहे. त्यामुळे त्यांची चिकित्सा याशिवाय पूर्ण होऊच शकत नाही.

रसायन द्रव्ये व कल्प हे, धातुष्मा – मारुत – स्रोतस या त्रयीवर प्राधान्याने कार्य करत, धातुंचे अभिवहन सुधारणारे असतात.

फणसळकर शास्त्रींनुसार रसायन चिकित्सा ही अपुनर्भवासाठी अभिप्रेत आहेत. रोग बरा झाल्यानंतर तो उद्ध्वू नये यासाठी धातुबल वाढविणे गरजेचे असते. ते काम रसायन करतात. तसेच दीर्घकालीन रोगांमधे धातुंचे बल वाढविल्याशिवाय दोषांना जिंकणे अशक्य असते, तिथेही रसायनच उपयोगी ठरतात.

वेगवेगळी रसायन द्रव्ये वेगवेगळे कार्य करतात. काही द्रव्ये साक्षात् धातुंचे पोषण करतात. उदा. विदारी, यष्टि

काही द्रव्ये धात्वग्नि वर्धन करतात. उदा. चित्रक, भल्लातक

काही द्रव्ये विशिष्ट स्रोतसाला बल देतात. उदा. रसोन-अस्थि

काही द्रव्ये धातुसारता सुधारतात. उदा. असन

अशा प्रकारे, प्रत्यक्ष धातुपोषण, स्रोत शोधन, दीपन अशा कर्मांद्वारे रसायन द्रव्ये धातु परंपरेवर कार्य करतात.

फ. लीन दोष चिकित्सा

यामधे सर्वात यौगिक चिकित्सा म्हणजे, सुश्रुतोक्त दोषोत्क्लेशन – दोषहरण – दोषशमन या बस्तिचा क्रमाने वापर करणे (सु. चि.

38/93-95). लीन दोष हे स्रोतसांशी एकीभूत झालेले असतात. अशा वेळी त्यांचा उत्क्लेश करून, प्रमाथी द्रव्यांचा वापर करून त्यांना

कोष्ठगत करणे आणि यथासन्न मार्गाने निर्हरण करणे, हीच त्यांची उत्तम चिकित्सा होय.

उपसंहार

चक्राकार गति हा निसर्गनियम आहे आणि तो माणसाला ही चुकला नाही. त्यामुळे आयुष्याचा अनुबंध-अनुवृत्ति टिकवायची तर धातुंचीही अनुवृत्ति टिकविणे अपरिहार्य आहे. आणि यासाठी आहार, औषध, रसायन यांचा सुयोग्य वापर करणे आणि त्याद्वारे सार-सहंत धातु प्राप्त करणे हेच त्याचे गमक आहे.

आणि हे सर्व आपल्या सर्वांना प्राप्त व्हावे अशी, ज्याचे विवेचन करणे अशक्य आहे, जो अकाल मृत्यु नाशक आहे, रक्षोघ्न आहे, अशा वैश्वानर अग्नि ला मी प्रार्थना करतो.

इति न अलम्।